

#YoSoy132: l'experiència dels nous moviments socials a Mèxic i el paper de les xarxes socials des d'una perspectiva crítica

Treré, Emiliano

Resum

Aquest article aborda l'experiència del moviment social #YoSoy132, a partir de l'exploració del seu sorgiment en el context polític, social i mediàtic mexicà i de l'anàlisi de les seves característiques, demandes i paral·lelismes amb els nous moviments socials globals. A més, l'article problematitza el paper dels nous mitjans digitals –en particular de les xarxes socials– dins del moviment, trencant amb cinc narratives dominants en la literatura. Finalment, es realitza un balanç de l'abast i les limitacions de #YoSoy132.

Paraules clau

#YoSoy132, Moviments socials, Xarxes socials, Eleccions mexicanes, Democratització dels mitjans

#YoSoy132: la experiencia de los nuevos movimientos sociales en México y el papel de las redes sociales desde una perspectiva crítica

Este artículo aborda la experiencia del movimiento social #YoSoy132, a partir de la exploración de su surgimiento en el contexto político, social y mediático mexicano y del análisis de sus características, demandas y paralelismos con los nuevos movimientos sociales globales. Además, el artículo problematiza el papel de los medios digitales –en particular de las redes sociales– dentro del movimiento, rompiendo con cinco narrativas dominantes en la literatura. Finalmente, se realiza un balance de los alcances y de las limitaciones de #YoSoy132.

Palabras clave

#YoSoy132, Movimientos sociales, Redes sociales, Elecciones mexicanas, Democratización de los medios.

#YoSoy132: the experience of the new social movements in Mexico and the role of the social media from a critical perspective

This paper looks at the experience of the social movement #YoSoy132, exploring its emergence in the political, social and media context of Mexico today, and analyzing its characteristics, demands, and similarities with the new global social movements. In addition, the paper problematizes the role of the digital media –and in particular of the social media – within the movement, breaking with five narratives that have dominated the literature. In the conclusion, the paper offers an assessment of the achievements and the limitations of #YoSoy132.

Keywords

#YoSoy132, Social movements, Social networks, Mexican elections, Media democratization

Com citar aquest article:

Treré, Emiliano (2013).

"#YoSoy132: l'experiència dels nous moviments socials a Mèxic i el paper de les xarxes socials des d'una perspectiva crítica".

Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 55, p. 101-119

▲ Introducció i estructura de l'article

En la primera secció d'aquest treball descriuré breument el context sociopolític i mediàtic en què sorgeix el moviment social mexicà denominat #YoSoy132. La segona secció explorarà el naixement del moviment, mentre que en la tercera descriuré les principals característiques del mateix. La quarta secció s'enfocarà en el paper jugat pels mitjans digitals, en particular l'apropiació de les xarxes socials per part dels activistes. En les consideracions finals es durà a terme un balanç de l'abast i de les limitacions del moviment. Considero que diversos estudis (Andión Gamboa, 2013; Candón Mena, 2013; Sosa Plata, 2012) han analitzat ja profusament el context econòmic, polític i social en què emergeix el moviment, posant en evidència les profundes contradiccions del sistema mediàtic mexicà i detallant el sorgiment de #YoSoy132, mentre que el paper de les xarxes socials no ha estat prou investigat i –quan ho ha estat– ha estat abordat de manera descriptiva i simplista, a més d'haver estat penetrat per un tecno-determinisme que considera els mitjans socials com a inherentment emancipadors i alternatius. Per tant, en aquest article, a més d'abordar els principals aspectes contextuais relacionats amb el sorgiment del moviment a través d'una revisió de la literatura, adoptaré una postura crítica davant l'apropiació de les xarxes digitals intentant despullar aquestes tecnologies de l'aura de sacralitat celebrativa que els ha estat atorgada, i ho faré a través de la deconstrucció de cinc grans narratives sobre xarxes socials i #YoSoy132 que han dominat part de la literatura.

El context polític, social i mediàtic mexicà

El moviment #YoSoy132 sorgeix el maig del 2012, gairebé dos mesos abans de les eleccions federals mexicanes. El candidat del Partit Revolucionari Institucional (PRI), Enrique Peña Nieto (EPN), era aleshores considerat ja per diferents enquestes¹ com el nou president de la República Mexicana, amb un avantatge de vint punts sobre Andrés Manuel López Obrador, candidat del Partit de la Revolució Democràtica (PRD). El primer aspecte que diversos autors han destacat i que és fonamental a l'hora d'explicar el profund anti-priisme i la centralitat de la lluita per democratitzar els mitjans de comunicació dins del moviment és que el candidat de l'PRI representava un negoci molt lucratiu per a la cúpula del Partit Revolucionari, que anhelava tornar al poder, i que el conglomerat mediàtic Televisa va construir curosament durant sis anys la seva imatge mediàtica (Tuckman, 2012; Villamil, 2009). Enrique Peña Nieto representava aleshores a nivell simbòlic el personatge mediàtic per antonomàsia, atractiu, jove i sempre somrient, i encarnava alhora, davant dels ulls crítics de molts mexicans, la manipulació mediàtica practicada sistemàticament per la mediocràcia mexicana. Aquest aspecte ens portava a considerar un altre punt sobre el qual pràcticament tota la literatura ha posat l'accent per explicar la naturalesa de les lluites del moviment, és a

dir, les profundes contradiccions que caracteritzen el context mediàtic mexicana, en què dos gegants mediàtics (Televisa i Televisión Azteca) concentren gairebé la totalitat de les audiències i del mercat publicitari (el 68% i el 29%, respectivament) (Huerta i Gómez, 2013) i on el 76% de la població adquireix informació política a través de la televisió (INEGI-SEGOB, 2012: 2).

Si aquest panorama mediàtic deixa un espai gairebé nul al pluralisme informatiu, cal tenir en compte un altre aspecte en què posa èmfasi la literatura, el creixent percentatge de població connectada que adquireix les seves informacions des de les plataformes digitals. Dins d'aquesta població, són els joves els qui tenen un vincle cada vegada més estret amb Internet i els mitjans socials. Segons l'Encuesta Nacional de Juventud 2010², el 82% dels joves d'entre 12 i 29 anys a Ciutat de Mèxic (centre neuràlgic on es va originar la protesta estudiantil), i el 70% a nivell nacional, saben utilitzar i tenen accés a Internet. L'ús principal de la xarxa consisteix en l'accés a xarxes socials, on Facebook destaca com la xarxa més emprada (88%). Un estudi d'AMIPCI (Associació Mexicana d'Internet) de 2012³ subratlla a més que el 46% dels mexicans accedeix a Facebook a través de telèfons intel·ligents. A aquestes dades cal sumar-hi que el 60% dels usuaris d'Internet estan registrats a YouTube i el 55% a Twitter. Cal destacar que Twitter té més penetració en joves, que el 60% dels qui piulen tenen entre 18 i 30 anys i que el 95% viu en zones urbanes (Consulta Mitofsky, 2012).

#YoSoy132 és hereu d'una llarga tradició de protesta i resistència que va trobar el 2012 una altra manera de manifestar-se

El darrer aspecte que vull subratllar és la problemàtica del desinterès dels joves mexicans per la política. Com ha destacat Reguillo (2012), per entendre el moviment cal trencar amb les narratives que consideren els joves mexicans com a “belles dorments” i que apunten que el maig del 2012 va ser el seu “despertar”. En lloc d'insistir a concebre el naixement del moviment com una ruptura excepcional, cal atendre les continuïtats per subratllar que #YoSoy132 és hereu d'una llarga tradició de protesta i resistència que va trobar el 2012 una altra manera de manifestar-se.

El sorgiment de #YoSoy132

Divendres 11 de maig de 2012 Enrique Peña Nieto va arribar a la Universitat Iberoamericana de la Ciutat de Mèxic per presentar als estudiants la seva plataforma política. Allò que per a l'equip d'EPN havia de ser un acte sense dificultat ni cap mena de conflicte en una universitat privada i jesuïta es va transformar en el *casus belli* d'on va sorgir un dels moviments socials més importants del Mèxic contemporani. Durant la presentació, diversos estudiants van començar a qüestionar EPN mostrant cartells sobre la representació d'Atenco⁴ i els femicides a l'estat de Mèxic, on Peña Nieto havia governat abans d'acceptar la candidatura a president. El candidat priista va haver d'abandonar les instal·lacions de la Universitat envoltat per un cor-

dó de seguretat, mentre els estudiants cridaven: “¡Fuera, fuera, el Ibero no te quiere!” i “¡Atenco no se olvida”. Els estudiants van pujar de seguida als mitjans digitals i hi compartiren els vídeos que havien gravat sobre el que havia succeït, però el detonant que va portar els estudiants a compactar-se amb ràbia i indignació generant una identitat col·lectiva necessària per al sorgiment del moviment van ser les posteriors declaracions dels polítics del PRI i del Partit Verd Ecologista de Mèxic (PVEM). Diversos dirigents del PRI van qualificar els estudiants que es van enfrontar a EPN com a “porros, acarreados, violentos, fascistas, intolerantes”, arribant fins i tot a negar la seva adscripció a la universitat tot argumentant que eren provocadors manipulats per l’esquerra. Les grans cadenes de televisió mexicanes van mirar de minimitzar el fet, mentre que altres mitjans de comunicació, com la cadena periodística Organización Editorial Mexicana (identificada amb el PRI), van arribar a presentar versions distorsionades dels esdeveniments per oferir una imatge d’EPN com a heroi davant d’un boicot d’estudiants violents i ignorants.

Davant d’una cobertura mediàtica manipuladora practicada per diversos mitjans de comunicació i un clar intent de criminalitzar la protesta, 131 joves universitaris van publicar un vídeo a la plataforma YouTube⁵ en què ensenyaven les seves credencials de la Universitat Iberoamericana i llegien textos per desmentir els mitjans de comunicació i els polítics que els havien acusat de ser violents i de no pertànyer a la Universitat. Aquest poderós acte de reclamació d’agència i d’identitat a través d’un vídeo difós per xarxes socials va marcar l’inici del moviment. La frase “131 alumnos de la Ibero” es va convertir ràpidament en un dels *trending topic* (temes més debatuts) a la plataforma social Twitter a Mèxic i també a nivell mundial. D’altres estudiants van començar a sumar-se a la protesta dels 131 del vídeo declarant “yo soy 132”, fet que va donar lloc al *hashtag* (l’etiqueta) #YoSoy132, que va passar a nomenar el moviment. Sis hores després de la seva publicació el vídeo havia estat vist per més de vint mil usuaris i havia estat emprat com a font d’informació per diversos mitjans de comunicació convencionals. En el moment de redactar aquestes línies (juliol de 2013), el vídeo comptava amb més d’un milió dos-cents mil visites a Youtube.

Ràpidament el moviment va passar de les xarxes digitals a les places, i el 18 de maig es va realitzar una marxa de protesta de la Universitat Iberoamericana fins a les oficines de Televisa Santa Fe, mentre que el 23 de maig el moviment va fer un important acte simbòlic al voltant del monument Estela de Luz a la Ciutat de Mèxic, on es van difondre peticions sobre la democratització dels mitjans de comunicació.

Característiques de #YoSoy132

En primer lloc, notem en el repertori d'acció de #YoSoy132 que a una intensa activitat en mitjans digitals s'hi suma des del principi una forta presència "fora de línia" en marxes, mítings, manifestacions, ocupacions, assemblees i acampades. És més, les dues dimensions *online* i *offline* es creuen i s'hibriden interactuant continuament en una dialèctica observada en diversos moviments socials al voltant del món (Barranquero, 2012; Farinosi i Tré, 2010). Segon, cal destacar la riquesa i l'heterogeneïtat de les pràctiques organitzatives i comunicatives dins del moviment. Si bé esdevé necessari generalitzar a l'hora de descriure la trajectòria del moviment mexicà, cal també no oblidar-se de la increïble varietat de col·lectius locals i grups d'activistes que, des de Ciutat Juárez a Mèrida, han animat la protesta i han contribuït a forjar aquest espai polifacètic que se sol denominar #YoSoy132.

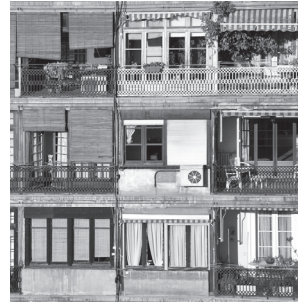
La principal demanda del moviment ha estat la de democratitzar els mitjans per crear una polifonia d'idees que afavoreixi el debat

A més, cal destacar la centralitat que ha tingut i continua tenint dins del moviment la problemàtica de la democratització dels mitjans. Davant d'un context mediàtic molt concentrat, on la majoria de la població continua vivint en l'esfera pública analògica, i on els conglomerats mediàtics construeixen candidats *ad hoc* i manipulen la informació a diari, la principal demanda del moviment ha estat la de democratitzar els mitjans per crear una polifonia d'idees que afavoreixi el debat, la participació i, en definitiva, permeti la construcció d'una democràcia autèntica. Durant la concentració del 23 de maig es va llegir el primer document del moviment, que situa com a prioritari el tema dels mitjans de comunicació, el dret a la informació i la llibertat d'expressió⁷, arribant a declarar que el moviment "busca la democratització dels mitjans de comunicació, amb la finalitat de garantir informació transparent, plural i imparcial per a fomentar una consciència i pensaments crítics". Tot i que posteriorment les demandes es van ampliar i es van diversificar, aquesta temàtica no ha deixat de ser central en les tasques del moviment, com testimonien activitats online com el debat presidencial del 19 de juny de 2012, transmès en viu per Internet; i offline, com el cèrcol de vint-i-quatre hores a les instal·lacions de Televisa a l'avinguda Chapultepec a la ciutat de Mèxic, on a més es va llegir el manifest del moviment.

És important notar que #YoSoy132 ha creat i mantingut durant el seu desenvolupament diverses connexions transnacionals amb altres moviments com el 15-M espanyol i l'Occupy Wall Street (OWS) nord-americà. Si comparem el moviment mexicà amb aquests altres notem que alguns dels plantejaments de #YoSoy132 i d'OWS són similars, perquè tots dos pretenen lluitar en contra de la distribució desigual de poder i riquesa a la societat, encara que el moviment mexicà s'enfoca més a la democratització dels mitjans, atès el particular context local, mentre que Occupy va tractar des del principi un ventall de temes més ampli (Crumpacker, 2013). Altres autors (Candón Mena, 2013) han subratllat les proximitats amb el moviment 15-M espanyol, notant com tots dos sorgeixen en conteses electorals, criticant els mitjans

de comunicació convencionals i la manipulació mediàtica, emprant creativament els mitjans digitals –en particular les xarxes socials– i considerant la informació com a tema clau per a la conscienciació ciutadana sobre els assumptes públics.

Deconstruint les narratives sobre el paper de les xarxes socials dins de #YoSoy132

En els darrers anys, sobretot a partir de les insurreccions globals del 2011 en diversos països àrabs, a Europa i als Estats Units, les xarxes socials han passat a representar el centre de diverses anàlisis que han intentat aclarir quin paper han jugat aquestes tecnologies dins dels moviments socials i de les protestes. Com han notat alguns investigadors (Barassi i Treré, 2012; Gerbaudo, 2012; Mattoni, 2013; McCurdy, 2011; Treré, 2012), desenvolupar algunes anàlisis que tinguin en compte les pràctiques comunicatives dels subjectes activistes i les seves apropiacions tecnològiques pot ajudar-nos a evitar postures tecno-deterministes que conceben els mitjans socials com a agents revolucionaris en si, o com a instruments diabòlics al servei de la vigilància dels governs. Problematitzar les xarxes socials significa, aleshores, explorar les seves apropiacions des del punt de vista dels subjectes (Poma i Gravante, 2013), tenint en compte que aquestes tecnologies són poderosos recursos de comunicació i d'organització per als moviments i que, alhora, representen instruments d'exploació de dades i vigilància de governs i institucions (Fuchs, 2013; Morozov, 2012).

En el cas de #YoSoy132 vull destacar, en primer lloc, la “banalitat” de les xarxes socials dins de les pràctiques dels joves mexicans, contràriament als que, sobretot en l'àmbit periodístic, les han celebrat com a tecnologies noves sortides del no-res per crear revolucions. Com corroboren les dades sobre la penetració d'aquestes tecnologies que hem revisat, aquestes plataformes socials digitals podran potser constituir una novetat per a molts analistes, però segurament no ho són per als joves, els quals les han integrat en les seves pràctiques comunicatives quotidianes, fins al punt que el nom mateix del moviment inclou l'etiqueta de Twitter, un aspecte ja explorat en relació amb #Occupy Wall Street als Estats Units (Nielsen, 2013). En segon terme, cal subratllar la riquesa dels mitjans digitals adoptats pel moviment, contrastant la visió que assumeix a les xarxes socials en línia amb l'únic recurs digital de les protestes. Un paper fonamental ha estat jugat també per les llistes de correu electrònic, els llocs web, els fòrums i, sobretot, per les connexions entre dispositius mòbils intel·ligents a través de programari com el *WhatsApp*, que va permetre, per exemple, que els activistes es coordinessin en temps real durant les manifestacions.

En tercer lloc, no s'ha d'assumir que les xarxes socials van ser les pràctiques més importants del moviment: el seu rol ha de ser analitzat dins de processos comunicatius més amplis i complexos. En particular, les hem de situar dins dels processos a través dels quals els joves mexicans reprenen la seva agència i reforcen els seus vincles indentitaris col·lectius, tot confrontant-se en assemblees, reunions, tallers i teixint xarxes amb altres actors socials i polítics. Més enllà de l'ús de les xarxes socials, el moviment mexicà ha mostrat als mitjans i les institucions mexicanes que els joves existeixen, es poden anomenar, són forts i difícilment manipulables. En quart lloc, és important no assumir que els mitjans socials van ser inherentment emancipadors i positius en les tasques del moviment. Com demostren diversos esdeveniments dins de la història de #YoSoy132⁸, aquestes tecnologies de comunicació van representar espais de contínua negociació i van arribar a generar molts conflictes a nivell organitzatiu i en relació amb problemes de control de vigilància per part del govern mexicà⁸. Finalment, si bé és cert que aquestes plataformes socials representen “alternatives” a l'oligopoli mediàtic mexicà, cal ser cautes a l'hora de definir-les com a mitjans alternatius. Els milers de grups i de pàgines creades pel moviment resideixen en xarxes socials com Facebook, l'objectiu primari del qual és lucrar-se gràcies a les activitats en línia dels seus usuaris. Els joves de #YoSoy132 han continuat creant paral·lelament els seus propis mitjans alternatius com a programes de ràdio, gasetes, revistes i pamflets, mentre continuaven emprant i “colonitzant” les plataformes socials corporatives.

Consideracions finals

Avaluar l'abast i les limitacions d'un moviment social és potser l'exercici més ardu per a un investigador de l'acció col·lectiva i el cas del moviment mexicà no és cap excepció. L'enorme diferència de vots entre PRI i PRD que algunes enquestes havien pronosticat no es va fer efectiva, perquè el resultat final va atorgar el PRI d'EPN el 38,21% i el PRD de López Obrador el 31,59%, és a dir, només un 6,62% de diferència. Afirmar que #YoSoy132 va ser l'única causa d'aquesta reducció de la bretxa entre tots dos seria atrevit i simplista, però segurament les demandes del moviment van contribuir a modificar considerablement els equilibris de la contesa electoral i la seva insistència en la temàtica de la democratització dels mitjans va aconseguir impulsar la Reforma de les Telecomunicacions.

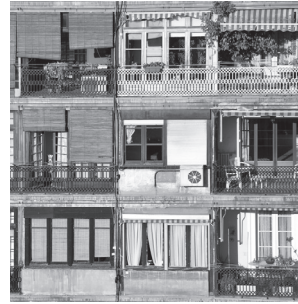
Els joves van demostrar a una part de l'opinió pública que sí estaven interessats en la política i que podien discutir amb competència temes d'interès per al país i proposar mesures alternatives a les dels candidats. També cal reconèixer que quan el moviment va decidir obrir-se després de les eleccions a una pluralitat de temàtiques que es van anar sumant a la demanda

de la democratització dels mitjans, #YoSoy132 va perdre força i capacitat d'impacte, convertint-se en un vehicle per a protestes que no els pertanyien i generant conflictes ideològics interns entre diferents cultures polítiques (Petersen Cortés, 2013).

El moviment mexicà haurà de mostrar que les xarxes que ha anat teixint durant la conjuntura electoral tenen la capacitat d'incidir en les polítiques mexicanes durant tot l'any i que la demanda per a la democratització dels mitjans va més enllà de la Reforma de les Telecomunicacions, perquè representa una lluita en contra de les imbricacions entre política i mitjans que des de sempre obstaculitzen el desenvolupament democràtic de Mèxic i molts altres països.

Emiliano Treré

Professor investigador de la Facultat de Ciències Polítiques i Socials
Universitat Autònoma de Querétaro, Mèxic
etrere@gmail.com

Bibliografia

- Andión Gamboa, M.** (2013). “Las redes sociales virtuales como medios alternativos al poder de la Telecracia en México”. *Versión*, núm. 31, p. 42-55.
- Barassi, V. & Treré, E.** (2012). “Does Web 3.0 come after Web 2.0? Deconstructing theoretical assumptions through practice”. *New Media & Society*, 14(8). 1269-1285.
- Barranquero, A.** (2012). “Redes digitales y movilización colectiva. Del 15-M a nuevas prácticas de empoderamiento y desarrollo local”. M. Martínez & F. Sierra (Coords.). *Comunicación y desarrollo. Prácticas comunicativas y empoderamiento local*. Madrid: Gedisa, p. 377-400.
- Candón Mena, J.** (2013). “Movimientos por la democratización de la comunicación: los casos del 15-M y #YoSoy132”. *Razón y palabra*, núm. 82. Marzo-mayo.
- Consulta Mitofsky.** Perfil de usuario de redes sociales en Internet: Facebook y Twitter. 2012. Disponible a: <http://www.slideshare.net/rperalromea/redes-sociales-mitofskymultimedia> Data de consulta: 20 de juliol de 2013.
- Crumpacker, E. A.** (2013). #Yo Soy 132 and Occupy: Social Movements and the Media. Scripps Senior Theses. Paper 240. Disponible a: http://scholarship.claremont.edu/scripps_theses/240.
- Farinosi, M. & Treré, E.** (2010). “Inside the “People of the Wheelbarrows”: participation between online and offline dimension in the post-quake social movement. *The Journal of Community Informatics*, 6 (3).
- Fuchs, C.** (2013). “Social media and capitalism”. T. Olsson (Ed.). *Producing the Internet. Critical perspectives of social media*. Göteborg: Nordicom. 25-44.

- Gerbaudo, P.** (2012). *Tweets and the streets. Social media and contemporary activism*. London: Pluto Press.
- Huerta-Wong, E & Gómez, R.** (2013). Concentración y diversidad de los medios de comunicación y las telecomunicaciones en México. *Comunicación y Sociedad* 19, p. 113-152.
- INEGI-SEGOB** (2012) Encuesta nacional sobre cultura política y prácticas ciudadanas ENCUP 2012. México: Segob.
- Mattoni, A.** (2012). *Media practices and protest politics: How precarious workers mobilise*. Farnham: Ashgate
- McCurdy, P.** (2011). “Theorizing activists’ ‘lay theories of media’: A case study of the Dissent! network at the 2005 G8 Summit”. *International Journal of Communication*, 5. 619-638.
- Morozov, E.** (2012). El desengaño de Internet. Los mitos de la libertad en la red. Barcelona: Destino. [Del original (2011). *The net delusion: the dark side of internet freedom*. New York, NY: Public Affairs]
- Nielsen, R. K.** (2013). Mundane Internet Tools, the Risk of Exclusion, and Reflexive Movements—Occupy Wall Street and Political Uses of Digital Networked Technologies. *The Sociological Quarterly*, 54: 173–177. doi: 10.1111/tsq.12015
- Petersen Cortés, G.** (2013). La evanescencia de #YoSoy132. La estrategia, la puerta y la ventana. *Revista Replicante*, Julio.
- Poma, A.; Gravante, T.** (2013). “Apropiación y emociones. Una propuesta teórica desde abajo para analizar las prácticas de netactivismo”. Sierra, Francisco (ed.), *Ciudadanía, tecnología y cultura. Nodos conceptuales para pensar la nueva mediación digital* (p. 257-284). Barcelona: Gedisa.
- Reguillo, R.** (2012). “Reflexiones iniciales en torno a #YoSoy132”. A: *Magis*, Guadalajara. Disponible a: <http://www.magis.iteso.mx/redaccion/reflexiones-iniciales-en-torno-yosoy132>. Data de consulta: 20 de juliol de 2013.
- Sosa Plata, G.** (2012). “#YoSoy132: jóvenes frente a las redes sociales y la democratización de los medios de comunicación”. Dins: *Esfera pública y tecnologías de la información y la comunicación*. Instituto Electoral del Distrito Federal, México.
- Treré, E.** (2012). “Social movements as information ecologies: Exploring the coevolution of multiple Internet technologies for activism”. *International Journal of Communication*, 6. 2359–2377.
- Tuckman, J.** (2012). Mexican media scandal: secretive Televisa unit promoted PRI candidate. *The Guardian*, Tuesday 26 June 2012. Disponible a: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/jun/26/mexican-media-scandal-televisa-pri-nieto>. Data de consulta: 20 de juliol de 2013.
- Villamil, J.** (2009). *Si yo fuera presidente. El reality show de Peña Nieto*. México: Grijalbo.

-
- 1 <http://www.adnpolitico.com/encuestas> (Data de consulta: 15 de juliol de 2013).
  - 2 Institut Nacional de la Juventud (IMJUVE), Encuesta Nacional de Juventud 2010, México, 2011, disponible a: <http://www.inegi.org.mx>
  - 3 L'estudi de l'AMIPCI està disponible a: <http://www.amipci.org.mx/?P=esthabitos>
  - 4 Per a més informació sobre la repressió de les protestes d'Atenco: http://es.wikipedia.org/wiki/Disturbios_de_Atenco_de_2006
  - 5 Disponible a: <http://www.youtube.com/watch?v=1iZp5ThcH8M> Data de consulta: 10 de juliol de 2013.
  - 6 Disponible a: <http://www.animalpolitico.com/2012/05/declaratoria-y-pleiego-petitorio-de-yo-soy-132> (Data de consulta: 20 de juliol de 2013).
  - 7 Em refereixo en particular al "cas Cossio": <http://revoluciontrespuntocero.com/cisen-infiltrado-en-yosoy132-desde-su-nacimiento-primera-parte/> (Data de consulta: 26 de juliol de 2013).
  - 8 Vegeu el cas del programa d'espionatge FinFisher: <http://contingentemx.net/2013/07/09/justifican-sobreprecio-de-spyware-finfisher/> (Data de consulta: 22 de juliol de 2013).
-

